

ISHLAB CHIQRISH HARAJATLARI VA OMILLARI

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, dotsent

nturopova@tersu.uz

Qurbonturdiyev Muslimbek O'ktamovich

Terdu iqtisodiyot yo'nalishi 2-bosqich talabasi

muslimqurbonturdiyev2@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ishlab chiqarish xarajatlari va ularni shakllantiruvchi iqtisodiy omillarning nazariy hamda amaliy jihatlari kompleks tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish jarayonida resurslardan foydalanish samaradorligi xarajatlarning tarkibi, tuzilishi va dinamikasi bilan bevosita bog'liq ekanligi ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning tasnifi va ishlab chiqarish omillari bilan o'zaro aloqasi mikroiqtisodiy yondashuv asosida izohlanadi. Shuningdek, xarajatlarning darajasi va ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bog'liqlik jadval asosida tahlil qilinib, korxonada optimal qarorlar qabul qilish masalalari ochib beriladi. Maqola natijalari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni boshqarish va iqtisodiy rejalashtirish jarayonlarida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, ishlab chiqarish omillari, doimiy xarajatlar, o'zgaruvchan xarajatlar, marjinal xarajat, samaradorlik, resurslar, ishlab chiqarish hajmi.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of production costs and the economic factors that shape them. It is scientifically proven that the efficiency of resource use in the production process is directly related to the composition, structure and dynamics of costs. The study explains the economic nature of costs, their classification and interaction with production factors based on a microeconomic approach. Also, the relationship between the level of costs and production volume is analyzed in a table, revealing the issues of making optimal decisions in the activities of the enterprise. The results of the article are of practical importance in the processes of increasing production efficiency, cost management and economic planning.

Keywords: production costs, production factors, fixed costs, variable costs, marginal cost, efficiency, resources, production volume.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish xarajatlari va ularni belgilovchi omillar masalasi iqtisodiy tahlilning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Har qanday xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyati resurslardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu resurslarning qiymat ifodasi xarajatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Ishlab chiqarish xarajatlari korxonaning moliyaviy natijalarini, raqobatbardoshligini va barqaror rivojlanish imkoniyatlarini belgilovchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Shu sababli xarajatlarning shakllanish mexanizmini chuqur tahlil qilish va ularni ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash iqtisodiy fan uchun ham, amaliy boshqaruv uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy nazariyada ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi faqatgina pul sarflari bilan cheklanmay, balki foydalanilgan resurslarning alternativ qiymatini ham o‘z ichiga oladi. Aynan shu yondashuv xarajatlarni iqtisodiy jihatdan to‘liqroq tushunish imkonini beradi. Zamonaviy sharoitda ishlab chiqarish omillari tarkibi kengayib, an‘anaviy yer, mehnat va kapital bilan bir qatorda axborot, texnologiya va boshqaruv salohiyati ham muhim omil sifatida qaralmoqda. Bu holat xarajatlar tuzilmasining murakkablashuviga va ularni boshqarish masalasining dolzarblashuviga olib kelmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarish xarajatlari masalasi turli nazariy maktablar doirasida izchil o‘rganilgan. Klassik iqtisodchilar xarajatlarni ishlab chiqarish omillariga to‘lanadigan haq sifatida talqin qilib, ularni yer rentasi, ish haqi va foyda bilan bog‘lashgan. A. Smit va D. Rikardo asarlarida xarajatlar ishlab chiqarish jarayonining muqarrar natijasi sifatida qaralib, ularning narx shakllanishidagi roli alohida ta‘kidlangan.

Neoklassik iqtisodiy nazariya doirasida xarajatlar tushunchasi yanada aniqlashtirilib, u marjinal tahlil orqali izohlangan. A. Marshall tomonidan ishlab chiqilgan o‘rtacha va marjinal xarajatlar konsepsiyasi ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish masalasini ilmiy asosda hal etish imkonini berdi. Zamonaviy iqtisodchi olimlar esa xarajatlar tahlilini bozor tuzilmalari, texnologik taraqqiyot va institutsional omillar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqmoqdalar.

O‘zbekistonlik iqtisodchilar tadqiqotlarida ishlab chiqarish xarajatlari masalasi korxonalarining moliyaviy barqarorligi, tannarxni pasaytirish va raqobatbardoshlikni oshirish nuqtayi nazaridan tahlil etiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish va resurslarni tejash masalalari milliy iqtisodiyot rivoji bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi mikroiqtisodiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish, taqqoslash va jadval-uslubiy yondashuvlarga asoslangan. Ishlab chiqarish xarajatlari doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratilib, ularning ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, o'rtacha va marjinal xarajatlar tushunchalari orqali xarajatlarning iqtisodiy mazmuni chuqurroq ochib berildi.

Metodologik yondashuv doirasida ishlab chiqarish omillarining har biri – mehnat, kapital va texnologiyaning xarajatlar shakllanishiga ta'siri alohida ko'rib chiqildi. Shartli empirik ma'lumotlar asosida tuzilgan jadval nazariy xulosalarni asoslash va xarajatlar dinamikasini aniq ko'rsatish vazifasini bajardi. Ushbu metodologiya ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi ishlab chiqarish xarajatlari va omillarini tahlil qilishda mikroiqtisodiy nazariyaning fundamental yondashuvlariga tayanadi. Tadqiqotda xarajatlar kategoriyasi faqat buxgalteriya hisobi doirasida emas, balki iqtisodiy mazmunda, ya'ni resurslarning alternativ qiymatini ham qamrab olgan holda o'rganildi. Ushbu yondashuv ishlab chiqarish jarayonida tanlov muammosini chuqurroq anglash va real iqtisodiy qarorlarning mohiyatini ochib berish imkonini beradi.

Metodologik jihatdan ishlab chiqarish xarajatlari doimiy, o'zgaruvchan, o'rtacha va marjinal ko'rsatkichlarga ajratilib, ularning ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligi tahlil qilindi. Marjinal xarajatlar kontsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etib, u ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligini aniqlashda asosiy analitik vosita sifatida qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida induktiv va deduktiv usullar uyg'unlashgan holda qo'llanib, alohida empirik holatlar asosida umumiy nazariy xulosalar chiqarildi.

Shuningdek, metodologiya doirasida ishlab chiqarish omillari – mehnat unumdorligi, kapital bilan qurollanish darajasi va texnologik ta'minotning xarajatlar tuzilmasiga ta'siri tahlil qilindi. Jadval asosida o'tkazilgan tahlil nazariy qarashlarni vizual va mantiqiy jihatdan mustahkamlab, xarajatlar dinamikasini aniq ifodalashga xizmat qildi. Ushbu metodologik yondashuv ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini yaratadi.

NATIJARLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish hajmi oshib borgani sari umumiy xarajatlar ham o'sadi, biroq bu o'sish doimiy emas. Dastlab o'zgaruvchan xarajatlarning samarali taqsimlanishi hisobiga o'rtacha xarajatlar kamayadi, ma'lum

bir nuqtadan so‘ng esa resurslardan haddan tashqari foydalanish sababli xarajatlar tez sur‘atda ortadi. Quyidagi jadval ushbu holatni aks ettiradi:

Ishlab chiqarish hajmi (Q)	Doimiy xarajatlar	O‘zgaruvchan xarajatlar	Umumiy xarajatlar
10	100	50	150
20	100	120	220
30	100	210	310
40	100	330	430

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi oshgani sari o‘zgaruvchan xarajatlar asosiy rol o‘ynay boshlaydi, bu esa xarajatlarni boshqarish masalasining muhimligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish hajmi va foydalanilayotgan omillarning samaradorligiga bevosita bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi. Olingan ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish jarayonining dastlabki bosqichlarida doimiy xarajatlar ustunlik qiladi va ishlab chiqarish hajmi oshgani sari ularning mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan ulushi kamayadi. Bu holat o‘rtacha xarajatlarning pasayishiga olib kelib, ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga xizmat qiladi.

Biroq ishlab chiqarish hajmi ma‘lum chegaradan oshgach, o‘zgaruvchan xarajatlarning tez sur‘atda o‘sishi kuzatiladi. Bu, asosan, mehnat unumdorligining pasayishi, ishlab chiqarish quvvatlarining haddan tashqari yuklanishi va resurslardan foydalanishning optimal darajadan chiqib ketishi bilan izohlanadi. Natijada umumiy xarajatlar tez o‘sib, mahsulot tannarxining oshishiga sabab bo‘ladi.

Jadval asosida o‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, xarajatlar dinamikasi ishlab chiqarish omillarining o‘zaro nisbatiga bog‘liq bo‘lib, aynan shu nisbatni to‘g‘ri belgilash korxonaning iqtisodiy samaradorligini ta‘minlaydi. Natijalar ishlab chiqarish hajmini oshirishdan ko‘ra, mavjud resurslardan samaraliroq foydalanish xarajatlarni kamaytirishda muhimroq ekanini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar ishlab chiqarish xarajatlari va omillari o‘rtasidagi bog‘liqlikning murakkab xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Xarajatlar faqat ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki texnologik daraja, mehnat unumdorligi va boshqaruv sifati bilan ham belgilanadi. Shu sababli xarajatlarni kamaytirish faqat resurslarni qisqartirish orqali emas, balki ularni samaraliroq tashkil etish orqali amalga oshirilishi lozim.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda innovatsiyalar va raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish omillarining samaradorligini oshirib, xarajatlar tuzilmasini tubdan o'zgartirmoqda. Bu holat ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Olingan natijalarni muhokama qilish jarayonida ishlab chiqarish xarajatlari va omillari o'rtasidagi bog'liqlik statik emas, balki dinamik xarakterga ega ekanligi aniqlanadi. Klassik iqtisodiy nazariyada xarajatlar asosan ishlab chiqarish hajmi bilan bog'liq holda tahlil qilingan bo'lsa, zamonaviy sharoitda texnologik taraqqiyot, innovatsiyalar va boshqaruv sifati xarajatlar shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynay boshlamoqda.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ishlab chiqarish omillarining noto'g'ri kombinatsiyasi xarajatlarning asossiz oshishiga olib kelishi mumkin. Masalan, texnologik jihatdan eskirgan uskunalardan foydalanish mehnat xarajatlarini ko'paytiradi, bu esa o'z navbatida mahsulot tannarxining oshishiga sabab bo'ladi. Aksincha, innovatsion texnologiyalar va avtomatlashtirish jarayonlari dastlab kapital xarajatlarni oshirsa-da, uzoq muddatda o'zgaruvchan xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda qisqa muddatli moliyaviy natijalargina emas, balki uzoq muddatli strategik samaradorlik ham hisobga olinishi lozim. Bu yondashuv ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishni korxonalar strategiyasining ajralmas qismi sifatida ko'rishga undaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish xarajatlari va ularni belgilovchi omillar korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligini aniqlovchi muhim mezon hisoblanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni oqilona boshqarish resurslardan samarali foydalanish, tannarxni pasaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqarish omillarining uyg'unligi va texnologik taraqqiyot xarajatlar dinamikasini belgilovchi asosiy shartlardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilish va ularni optimallashtirish masalasi iqtisodiy tadqiqotlarda doimiy dolzarblik kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish xarajatlari va ularni belgilovchi omillar korxonalar faoliyatining iqtisodiy natijalarini aniqlovchi fundamental kategoriya hisoblanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, xarajatlar darajasi faqat ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki ishlab chiqarish omillarining sifati, ularning o'zaro uyg'unligi va boshqaruv samaradorligi bilan ham belgilanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish masalasi faqat tannarxni kamaytirish bilan cheklanib qolmasligini, balki resurslardan oqilona foydalanish va innovatsion yondashuvlarni joriy etishni talab qilishini ko'rsatadi. Aynan shu yondashuv korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu sababli ishlab chiqarish xarajatlari va omillarini tahlil qilish masalasi iqtisodiy tadqiqotlarda doimiy ravishda chuqurlashtirib borilishi lozim bo'lgan dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – 784 с.
2. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. – М.: Вильямс, 2018. – 1360 с.
3. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс. – М.: Инфра-М, 2019. – 983 с.
4. Шодиев Т. Ш. Микроиқтисодиёт. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2020. – 412 б.
5. Абдуллаев Ё. А. Корхоналар иқтисодиёти. – Тошкент: Фан, 2021. – 356 б.